

ચારિત્રાચારના આઠ પ્રકાર [અષ્ટ પ્રવચન માતા]

૧. ઈર્થાસમિતિ-સંયમ પાળવાને માટે ખાસ કરીને સૂર્યનો પ્રકાશ થયા બાદ-સૂર્ય ઉગ્યા પછી (અને તે આથમે તે પૂર્વે) ચારેય બાજુ યુગપ્રમાણ એટલે ચાર હાથ જેટલું બરાબર જોવાપૂર્વક કાચી માટી, વનસ્પતિ, જળ, ખીજ-એ સ્થાવર અને કુંથુવા, કીડી વિગેરે ત્રસ જંતુની રક્ષા માટે લોકથી અતિ વાહિત માર્ગે પગલે પગલે સારી રીતે જોઈને ચાલવું અને સમ્યક્ પ્રકારે જિનપ્રવચનને અનુસારે આત્માની પ્રવૃત્તિરૂપ ચેષ્ટા કરવી, તે પહેલી 'ઈર્થાસમિતિ' કહેવાય છે.

ગતિ કરવી તે પણ આલંબન, કાળ, માર્ગ અને ચતના-એ ચાર કારણે કરીને નિયમિત કરવાની કહી છે.

(૧) આલંબન-તે જ્ઞાનાદિક જાણવું. જ્ઞાન એટલે સૂત્ર અને તેનો અર્થ એ બન્ને રૂપ આગમ, દર્શન અને ચારિત્ર, તે પ્રત્યેક જ્ઞાનાદિકનો આશ્રય કરીને અથવા બે બેના સંયોગે કરીને ગમન કરવાની અનુજ્ઞા આપી છે, પરંતુ જ્ઞાનાદિકના આલંબન વિના જવું-આવવું થઈ શકે નહિ. (બે બેના સંયોગે એટલે જ્ઞાન ને દર્શન અથવા જ્ઞાન ને ચારિત્ર અથવા દર્શન ને ચારિત્ર, આ આલંબન વિના ગતિ-વિહાર, જવા-આવવાનો નિષેધ છે.)

(૨) કાળ-ગમનના વિષયને માટે દિવસ જ શ્રી જિનેશ્વરદેવે કહેલો છે, પણ રાત્રે નહિ.

(૩) માર્ગ-ઉન્માર્ગનો ભાગ કરીને લોકો પુષ્કળ ચાલતા હોય તેવો માર્ગ.

(૪) ચતના-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ને ભાવ-એ ચાર ભેદો છે. તે નીચે પ્રમાણે—

૧. દ્રવ્યથી ચતના એટલે યુગપ્રમાણ પૃથ્વીને આશ્રીને રહેલા જીવાદિક દ્રવ્યોને નેત્રવડે ભેવા.

૨. ક્ષેત્રથી ચતના એટલે સચિત્તાદિ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરીને તથા આત્મવિરાધના થાય તેવું સ્થાન વર્ણને ચાલવું.

૩. કાળથી ચતના એટલે જેટલો કાળ ગતિ કરવી તેટલો કાળ ઉપયોગ રાખવો.

૪. ભાવથી ચતના એટલે ઉપયોગપૂર્વક ચાલવું તે. અર્થાત્ શબ્દાદિક ઈંદ્રિયોના વિષયને તથા પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયને (વાચના-પૃચ્છનાદિને) તજી દહને ચાલવું તે. કેમકે-તેનો ત્યાગ નહિ કરવાથી ગતિના ઉપયોગનો ઘાત થાય છે. ગતિ વખતે જીભે કોઈ પણ વ્યાપાર યોગ્ય નથી.

ગતિ વખતે જ ઈર્યાસમિતિ રાખવી એમ નહિ, પણ બેઠા બેઠા, હાલતા-ચાલતા ચેષ્ટા થાય છે ત્યાં પણ ઈર્યાસમિતિની જરૂર છે.

૨. ભાષાસમિતિ-સર્વ જીવોને હિતકારી અને દોષરહિત પરિમિત વચન હોય તે ધર્મને માટે બોલવું. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, હાસ્ય, ભય, મુખરતા અને વિકથા-એ આઠ સ્થાન વર્ણને ભાષા બોલવાનું સાધુને માટે કહેવું છે.

૩. એષણાસમિતિ-અન્ન, પાન, રત્નેહરણુ, વસ્ત્ર, પાત્ર વિગેરે ધર્મસાધનોની તેમજ ઉપાશ્રયની ઉદ્દગમ, ઉત્પાદન અને એષણા-એ ત્રિવિધ દોષના નિવારણપૂર્વક ગવેષણા કરવી, તે ‘એષણાસમિતિ’ છે. ટૂંકમાં કહીએ તો

જીવનયાત્રામાં ખાસ જરૂરી હોય તેવા નિર્દોષ સાધનો મેળવવા માટે ઉપયોગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ‘એષણાસમિતિ છે.’

૪. આદાનનિક્ષેપ સમિતિ-ધર્મના ઉપગરણો-રજોહરણ, વસ્ત્ર, પાત્ર, પીઠ, ફલક, દંડ વિગેરેનું બરાબર નિરીક્ષણ અને પ્રમાર્જન કર્યા બાદ લેવા-મૂકવા, તે ‘આદાનનિક્ષેપ સમિતિ’ છે.

૫. પારિષ્કાપનિકા સમિતિ-જીવજંતુ વિનાની એટલે કે-નિર્જીવ સ્થાન બરાબર જોઈ-પ્રમાર્જીને ત્યાં મળ, મૂત્ર વિગેરેનો ત્યાગ કરવો, તે પારિષ્કાપનિકા સમિતિ અર્થાત્ ‘વ્યુત્સર્ગ સમિતિ’ કહેવાય છે.

દંષ્ટાંત-કોઈ ગચ્છમાં ધર્મરૂચિ નામના સાધુ હતા. તે એક વખત પરોપકારના કાર્યમાં વ્યગ્ર રહેવાથી સ્થંડિલની પ્રતિલેખના કરવી ચૂકી ગયા. રાત્રે માત્ર કરવાની શંકા થવાથી પીડા થવા લાગી. તે પીડાથી પ્રાણ જવાની તૈયારી હતી. તેવામાં કોઈ દેવતાએ પ્રકાશ દેખાડ્યો તેથી તેમણે શુદ્ધ સ્થંડિલ (જીવાકુલ વિનાની શુદ્ધ ભૂમિ) જોઈ લીધું અને લઘુશંકા ટાળી. ત્યાર પછી અંધકાર થયો. તેનું મિથ્યાદુષ્કૃત્ય આખ્યું. એ પ્રમાણે ધર્મરૂચિ સાધુની જેમ પાંચમી સમિતિનું પાલન દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળાનુસારે કરવું જોઈએ.

ગુપ્તિનું સામાન્ય લક્ષણ-સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક ત્રણ પ્રકારના યોગોને શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિ અનુસાર પોતપોતાના માર્ગમાં સ્થાપન કરવા, તે ગુપ્તિનું સામાન્ય લક્ષણ છે. આ ગુપ્તિના મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ-એમ ત્રણ ભેદો પડે છે. તેનાં લક્ષણો નીચે સુજબ છે.

મનોગુપ્તિનું લક્ષણ-સર્વ પ્રકારની કલ્પનાબળનો ત્યાગ કરી મનને રાખતા સુપ્રતિષ્ઠિત કર્યા બાદ જે આત્મ-રમણતા કરાય, તે ‘મનોગુપ્તિ’ છે. અથવા કુશળ અને અકુશળ સંકલ્પોના નિરોધને મનોગુપ્તિ કહેવામાં આવે છે. તેમાં કુશળ સંકલ્પોનું અનુષ્ઠાન તે સરાગ સંયમાદિરૂપ છે, જ્યારે અકુશળ એથી વિપરીત સ્વભાવનું છે. કુશળમાં અર્થાત્ સરાગ સંયમાદિમાં પ્રવૃત્તિનો સદ્ભાવ હોવા છતાં, સંસારના હેતુરૂપ અકુશળનો જે અભાવ હોય તો તે મનોગુપ્તિ છે. યોગના નિરોધની અવસ્થામાં તો સર્વથા અભાવને જ મનોગુપ્તિ કહેવામાં આવે છે અને તે સમ-યમાં સર્વ કર્મનો ક્ષય કરવાનો જ આત્માનો પરિણામ હોય છે.

વચનગુપ્તિનું લક્ષણ-વાચના, પૃચ્છના, પ્રશ્નોત્તર વિગેરે કાર્યોને ઉદ્દેશીને પણ સર્વથા વાણીનો નિરોધ કરવો, તે ‘વચનગુપ્તિ’ બાળવી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ભાષાનો સર્વ પ્રકારે નિરોધ યાને એક પણ અક્ષર ન ઉચ્ચારવો તે વચનગુપ્તિ છે.

કાયગુપ્તિનું લક્ષણ-સુતાં, બેસતાં, કોઈ વસ્તુ મૂકતાં, જતાં, આવતાં વિગેરે ક્રિયાઓમાં શરીરની ચેષ્ટાને સમ્યક્ પ્રકારે કાબુમાં રાખવી, તે કાયગુપ્તિ છે.

મનોગુપ્તિના ત્રણ પ્રકારો-આર્તરૌદ્ર ધ્યાનાનુબંધી કલ્પનાબળનો ત્યાગ, એ અકુશલ નિવૃત્તિરૂપ પ્રથમ પ્રકારની મનોગુપ્તિ છે. શાસ્ત્રાનુસારી, પરલોકસાધક, ધર્મધ્યાનાનુબંધી અને માધ્યસ્થ પરિણામરૂપ ગુપ્તિ, એ એનો બીજો પ્રકાર છે. એટલે કે-ધર્મ અને શુદ્ધ ધ્યાનમાં મનને

પરોવવું તે કુશલ પ્રવૃત્તિરૂપ બીજા પ્રકારની મનોગુપ્તિ છે અને કુશલ-અકુશલ મનોવૃત્તિના નિરોધપૂર્વક તમામ યોગના નિરોધની અવસ્થા દરમિયાન આત્મરમણતા, એ યોગનિરોધરૂપ ત્રીજા પ્રકારની મનોગુપ્તિ છે.

વચનગુપ્તિના બે પ્રકારો—મુખ, મસ્તક, આંખ, હાથ વિગેરેની અર્થસૂચક ચેષ્ટારૂપ સંજ્ઞા વિગેરેના ત્યાગ-પૂર્વકનું મૌન, તે મૌનાવલંબનરૂપ પ્રથમ પ્રકારની વચન-ગુપ્તિ છે અને વાચના, પૃચ્છના વિગેરેને વિષે મુખવસ્ત્રિકાથી આચ્છાદિત કરી વાચાનું નિયંત્રણ કરવું, તે વાગ્નિયમરૂપ બીજા પ્રકારની વચનગુપ્તિ છે. આ બે લેહો દ્વારા વચન-ગુપ્તિથી વાણીને સર્વથા નિરોધ તેમજ સમ્યક્ ભાષણ—એ બન્ને સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરાય છે. ભાષાસમિતિમાં તો યથાર્થ રીતે વચનપ્રવૃત્તિ માટે જ અવકાશ છે. એથી વચનગુપ્તિ અને ભાષાસમિતિનું અંતર સ્પષ્ટ થાય છે.

કાયગુપ્તિના બે પ્રકારો—દેવાદિકૃત ઉપસર્ગો કે પરિષદોના પ્રસંગમાં પણ કાયોત્સર્ગ સેવતા મુનિના શરીરની સ્થિરતા અથવા સર્વ યોગના નિરોધ સમયની કેવલજ્ઞાનીની કાયિક નિશ્ચલતા, તે ‘કાયિક ચેષ્ટાનિવૃત્તિરૂપ’ પ્રથમ પ્રકારની કાયગુપ્તિ છે; તેમજ શાસ્ત્રમાં સૂચવ્યા મુજબ શયન, આસન, નિક્ષેપ (મૂકવું), ગ્રહણ અને ચંક્રમણ વિષે કાયની ચેષ્ટાને નિયમમાં રાખવી, તે ‘ચેષ્ટા નિયમરૂપ’ બીજા પ્રકારની કાયગુપ્તિ છે.

દષ્ટાંત—કોઈ એક સાધુએ સાર્થ સાથે વિહાર કર્યો. એક અરણ્યમાં મુકામ થયો. તે અરણ્યમાં ભૂમિ બહુ જીવ-

વ્યાકુલ હોવાથી શુદ્ધ સ્થાંડિલ મળ્યું નહિ, તેથી તે સાધુ રાત્રિએ એક પગ પૃથ્વી પર રાખી ઉભા રહ્યા. તે જોઈને ઈંદ્રે સભામાં તે સાધુની પ્રશંસા કરી. તે સાંભળીને મિથ્યા-દષ્ટિ દેવતાએ સિંહરૂપે આવી ચપેટાથી પ્રહાર કર્યા. તે ચપેટાથી પડી જતાં સાધુએ વારંવાર પ્રાણીની વિરાધનાનો સંભવ જાણીને મિથ્યાદુષ્ટકૃત આપ્યું. દેવતા પ્રગટ થયો અને સાધુની પ્રશંસા કરી ખમાવ્યા. આવી રીતે સાધુએ કાયગુપ્તિ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી શક્તિ અનુસાર ધારણ કરવી જોઈએ.

ઉપર કહેલી યુક્તિથી ત્રણેય ગુપ્તિનું મુનિએ પાલન કરવું જોઈએ. તે વિષે દષ્ટાંત—

કોઈ નગરમાં એક સાધુ શ્રાવકને ઘેર ભિક્ષા લેવા ગયા. તેમને તે શ્રાવકે નમન કરીને પૂછ્યું કે—હૈ પૂજ્ય! તમે ત્રણ ગુપ્તિએ ગુપ્ત છો? તેના જવાબમાં મુનિએ કહ્યું કે—હું ત્રણ ગુપ્તિએ ગુપ્ત નથી. શ્રાવકે કારણ પૂછ્યું, એટલે મુનિએ કહ્યું કે—એક દિવસ હું કોઈને ઘેર ભિક્ષાએ ગયો. ત્યાં તેની સ્ત્રીની વેણી જોઈ મને મારી સ્ત્રીનું સ્મરણ થયું, માટે મારે મનોગુપ્તિ નથી. એકઠા શ્રીદત્ત નામના ગૃહસ્થને ઘેર ભિક્ષા માટે ગયો. તેણે મને યોગ્ય જાણી કેળાં વહોરાવ્યા. ત્યાંથી હું ખીજે ઘેર ગયો. તે ખીજા ઘરવાળાએ, તમને આ કેળાં કેણે આપ્યા?—એમ પૂછ્યું, એટલે મેં સત્ય વાત જણાવી. તે શ્રાવક પેલા કેળાં આપનાર શ્રાવકનો દ્રેષી હતો. પરંપરાએ દ્રેષ વધ્યો. શ્રીદત્તને રાજાએ શિક્ષા કરી તેથી મારે વાગ્ગુપ્તિ નથી, કેમકે—શ્રેષ્ઠને હંડ કરાવવામાં હું કારણભૂત થયો. એકઠા વિહાર કરતાં અરણ્યમાં

ગયો. ત્યાં થાકી જવાથી નિદ્રા પામ્યો. તે ઠેકાણે સાર્થ આવીને રહ્યો. રાત્રિએ સાર્થપતિએ કહ્યું કે-હો મનુષ્યો ! પ્રાતઃકાળે અહીંથી વહેલા ચાલવું છે, માટે વેલાસર લોજન-સામગ્રી તૈયાર કરી લ્યો. તે સાંભળી સૌ રસોઈ કરવા લાગ્યા. તે વખતે અંધકાર હોવાથી એક માણસે મારા મસ્તક પાસે પથર મૂકીને ચુલો કર્યો અને અગ્નિ સળગાવ્યો. તે અગ્નિની ગરમી લાગવાથી મેં માં મસ્તક લઈ લીધું, તેથી મારે કાયગુપ્તિ પણ નથી; માટે હું ભિક્ષાને યોગ્ય મુનિ નથી. આ પ્રમાણે તે મુનિના સત્ય ભાષણથી શ્રેષ્ઠ બહુ હર્ષ પામ્યો અને મુનિને પ્રતિલાભ્યા. આ રીતે બીજા સાધુએ પણ જેવું પોતામાં હોય તેવું સત્ય જણાવવું બેઠ્યું.

જે સમિતિથી યુક્ત છે તે નિશ્ચયે ગુપ્તિથી પણ યુક્ત જ છે, પરંતુ જે ગુપ્તિથી યુક્ત છે તે સમિતિથી યુક્ત હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય : કેમકે-કુશળ વાણી વદનાર એ વાગ્ગુપ્તિથી યુક્ત હોઈ ભાષાસમિતિથી પણ યુક્ત છે.

ભાષાસમિતિને વચનગુપ્તિને વિષે, એષણુસમિતિને મનોગુપ્તિને વિષે અને બાકીની સમિતિને કાયગુપ્તિને વિષે સમાવેશ કરી શકાય. એટલે કે-ગુપ્તિને વિષે સમિતિને અંતર્ભાવ છે, એમ ઉપદેશપ્રાસાદના કથનથી જાણી શકાય છે.

આ આઠેય પ્રવચનની માતાઓ કહેવાય છે. ચારિત્ર એ મુનિઓનું ગાત્ર (શરીર) છે. તેની ઉત્પત્તિ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને આભારી છે. વળી એ ઉત્પન્ન થયેલા ચારિત્રરૂપ ગાત્રનું સર્વ ઉપદ્રવોથી નિવારણ અને પોષણ-

પૂર્વક એ આઠ પાલન કરે છે, તેમજ એ ચારિત્રગાત્ર મેલથી મલિન બને છે ત્યારે આઠ તેનું સંશોધન કરે છે. આ પ્રમાણે માતાની પેઠે જનન, પરિપાલન અને સંશોધન-રૂપ ક્રિયાઓ આ આઠ કરે છે, એથી એને ‘આઠ પ્રવચન માતા’ તરીકે ઓળખાવાય છે.

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી પવિત્ર એવું જે ચારિત્ર, તે જ સમ્યક્ચારિત્ર છે.

આઠ પ્રવચન માતામાં દ્વાદશાંગીનો સમાવેશ- ઈર્થ્યસમિતિમાં પ્રાથમિક અહિંસાવ્રતનો અંતર્ભાવ થાય છે. બીજા બધા વ્રતો આ વ્રતરૂપ સરોવરની પાળ સમાન હોવાથી તેનો પણ આમાં જ અંતર્ભાવ શક્ય છે. ભાષા-સમિતિ એ નિરવધ વચનરૂપ છે, એટલે સમગ્ર વચન-પર્યાયનો અને એથી કરીને સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીનો એમાં અંતર્ભાવ થાય છે; કેમકે-દ્વાદશાંગી કાંઈ વચનપર્યાયથી ભિન્ન નથી. એ પ્રમાણે એષણાસમિતિ વિગેરે માટે વિચારી લેવું. અથવા આ આઠેય પ્રવચન માતા સમ્યક્ચારિત્રરૂપ છે. ચારિત્ર એ જ્ઞાન અને દર્શન વિના હોય જ નહિ અને સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રથી દ્વાદશાંગી અર્થની દૃષ્ટિએ ભિન્ન નથી. એટલે કે-દ્વાદશાંગીનો એમાં અંતર્ભાવ થાય છે, માટે ચારિત્રધારી મુનિઓએ પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને આ આઠેય પ્રવચન માતાની ઉપાસના કરવી જોઈએ; કેમકે-તેમાં સર્વ પ્રવચનનું રહસ્ય સમાયેલું છે.

વ્યવહાર-નિશ્ચયથી બાર વ્રતનું સ્વરૂપ

[શ્રી વીતરાગશાસનમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચય-એ બન્નેય નય-પ્રમાણ છે. જેવી રીતે સુદ્ધ શ્રાવકો વ્યવહારથી વ્રતસ્વરૂપને જાણે છે, તેવી રીતે નિશ્ચયથી-પરમાર્થથી પણ વ્રતસ્વરૂપને જાણવું જોઈએ. જ્યાં સુધી પરમાર્થથી વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞેયપણું નથી હોતું, ત્યાં સુધી તેના ઉપાદેયનો ઈચ્છુક ભવ્યાત્મા પણ પોતાના અજ્ઞપણાના અંગે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવા શક્તિમાન થઈ શકતો નથી. એક વસ્તુ ઉપાદેયમાં મૂકી શકાય કે નહિ તે એક જૂદી વાત છે, કારણ કે-એ સૌ સૌના ક્ષયોપશમ ઉપર આધાર રાખે છે; કિન્તુ જ્ઞેયપણું એ કોઈ ને કોઈ વખતે તથાપ્રકારનો વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ થતાં ઉપાદેયત્વમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે: અન્યથા તેમ બની શકતું નથી. અત્ર બન્નેયનું દૂરંદ સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે.]

“एकैकं व्रतमप्येषु, द्विद्विभेदेन साधितम् ।

तद्विज्ञाय सुधीश्राद्धैः, रुचिः कार्याव्रतादरे ॥૧॥”

“ બાર વ્રતો માંહેલા એકેક વ્રત નિશ્ચય અને વ્યવહાર-એવા બખ્ખે ભેદથી કહેલા છે. તે બરાબર જાણીને સદ્ગુણદ્વિવાળા શ્રાવકોએ તે વ્રતોને આદરવા રુચિ કરવી. ”

૧. જે બીજાના જીવને પોતાના જીવની જેમ ક્ષુધાદિ વેદનાથી પોતા સમાન જાણી તેની હિંસા કરે નહિ, એ ‘વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પહેલું વ્રત છે.’ અને આ પોતાનો જીવ (આત્મા) અન્ય જીવની હિંસા કરવાવડે કર્મ બાંધી દુઃખ પામે છે, તેથી પોતાના આત્માને કર્મોદ્ધિકનો વિયોગ પમાડવો યોગ્ય છે. વળી આ આત્મા અનેક સ્વાભાવિક ગુણવાળો છે તેથી હિંસાદિવડે કર્મગ્રહણ કરવાનો

તેનો ધર્મ નથી, એવી જ્ઞાનબુદ્ધિથી હિંસાના ત્યાગરૂપ આત્મ-
શુણને ગ્રહણ કરવો, એ ‘ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ પહેલું
અહિંસાવ્રત છે. ’

૨. લોકનિર્દિત એવા અસત્ય ભાષણથી નિવૃત્ત થવું,
એ ‘ વ્યવહારથી બીજું વ્રત છે. ’ અને ત્રિકાળજ્ઞાની ભગ-
વતે કહેલ જીવ-અજીવ (ચેતન-જડ) નું સ્વરૂપ અજ્ઞાનવડે
વિપરીત કહેવું અને પરવસ્તુ જે પુદ્ગલાદિક છે તેને ચોતાની
કહેવી, તે જ ખરેખર ‘ મૃષાવાદ ’ છે; તેનાથી વિરમવું તે
‘ નિશ્ચયથી બીજું વ્રત છે. ’ આ વ્રત સિવાય બીજા વ્રતોની
વિરાધના કરે તેનું ચારિત્ર બળ્ય છે, પણ જ્ઞાન તથા દર્શન
રહે છે; પરંતુ નિશ્ચય મૃષાવાદથી વિરાધિત થતાં જ્ઞાન,
દર્શન ને ચારિત્ર-ત્રણેય બળ્ય છે.

૩. જે અદત્ત એવી પરવસ્તુ ધનાદિક લે નહિ-તેનું
પ્રત્યાખ્યાન કરે, તે ‘ વ્યવહારથી ત્રીજું ’ અદત્તાદાનવિરમણ
વ્રત છે. ’ અને જે દ્રવ્યથી અદત્ત વસ્તુ ન લેવા ઉપરાંત
પુણ્યતત્ત્વના બેતાલીશ ભેદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાએ ધર્મ-
કાર્ય કરતો નથી અને પાંચ ઈંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો,
જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મની વર્ગણા વિગેરે પરવસ્તુ ગ્રહણ
કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી-તેનો નિયમ કરે છે, તે ‘ નિશ્ચ-
યથી ત્રીજું ’ વ્રત છે. ’

૪. શ્રાવકોને સ્વદ્વારાસંતોષ અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ
તથા સાધુને સર્વ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ, એ ‘ વ્યવહારથી ચોથું
વ્રત છે ’ અને વિષયની અભિલાષા, મમત્વ અને તૃષ્ણાનો
ત્યાગ, એ ‘ નિશ્ચયથી ચોથું ’ વ્રત છે. ’ અહીં એટલું સમજવું

કે-બાહ્યથી સ્ત્રીનો ત્યાગ ક્યાં છતાં અંતરમાં તેની લોહુપતા હોય છે, તે તેને વિષય સંબંધી કર્મનો બંધ થયા કરે છે.

૫. શ્રાવકોને નવ પ્રકારના પરિગ્રહનું પરિમાણ કરવું અને મુનિઓને સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો, તે ‘વ્યવહારથી પાંચમું વ્રત છે.’ અને ભાવકર્મ જે રાગ, દ્વેષ ને અજ્ઞાન તથા દ્રવ્યકર્મ, આઠ પ્રકારના કર્મ તથા દેહ અને ઇંદ્રિયના વિષયોનો ત્યાગ, એ ‘નિશ્ચયથી પાંચમું વ્રત છે.’ કર્માદિ પરવસ્તુ પર મૂર્છાનો ત્યાગ કરવાથી જ ભાવથી પાંચમું વ્રત થાય છે, કારણ કે-શાસ્ત્રકારે મૂર્છા (આસક્તિ-મમત્વ) ને જ પરિગ્રહ કહેલો છે. ‘મૂર્છા પરિગ્રહો વૃત્તો’ ઇત્યાદિ વચનાત્.

૬. છ દિશાએ જવા-આવવાનું પરિમાણ કરવું, ‘તે વ્યવહારથી છટું વ્રત છે.’ અને નારકાદિ ગતિરૂપ કર્મના ગુણને જાણી તે પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ રાખવો અને સિદ્ધ અવસ્થા પ્રત્યે ઉપાદેયભાવ રાખવો એ ‘નિશ્ચયથી છટું વ્રત’ છે.

૭. ભોગોપભોગ વ્રતમાં સર્વ ભોગ્ય વસ્તુનું પરિમાણ કરવું એ ‘વ્યવહારથી સાતમું વ્રત છે.’ તથા વ્યવહાર-નયના મતે કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા જીવ જ છે અને નિશ્ચયનયને મતે કર્મનું કર્તાપણું કર્મને જ છે, પણ જીવને-આત્માને નથી.

“પુદ્ગલ કર્માદિક તથા કર્તા વ્યવહારે,
કર્તા ચૈતન કર્મનો નિશ્ચય સુવિચારે.”

(પૂ. ઉપાધ્યાયજી)

કારણ કે-મન-વચન-કાયાના યોગ જ કર્મના કર્તા છે, તેમ ભોક્તાપણું પણ યોગમાં જ રહેલું છે. અજ્ઞાને

કરીને જીવનો ઉપયોગ મિથ્યાત્વાદિ કર્મ ગ્રહણ કરવાના સાધનમાં મળે છે. પરમાર્થવૃત્તિએ તો જીવ કર્મના પુદ્ગલોથી ભિન્ન તથા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો કર્તા અને લોકતા છે. પુદ્ગલો જડ, ચક્ષુ અને તુચ્છ છે. જગત્ના અનેક જીવોએ તે ભોગવી ભોગવીને ઉચ્છિષ્ટ (એકા) થયેલા ભોજનની જેમ મૂકી દીધેલા છે. તેવાં પુદ્ગલોને ભોગ-ઉપભોગપણે ગ્રહણ કરવાનો જીવનો ધર્મ નથી. આ પ્રમાણે ચિંતન કરી તેથી વિરમવું, તે ‘નિશ્ચયથી સાતમું વ્રત છે.’

૮. પ્રયોજન વિનાના પાપકારી આરંભથી વિરામ પામવું, તે ‘વ્યવહારને આશ્રી આઠમું અનર્થદંડવિરમણુ વ્રત છે.’ અને મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એના ઉત્તરભેદ સત્તાવન જે કર્મબંધના હેતુ છે તેનું નિવારણ કરવું, તે ‘નિશ્ચયથી અનર્થદંડવિરમણુ નામે આઠમું વ્રત છે.’

૯. આરંભના કાર્યને છોડી, સામાયિક કરવું, તે ‘વ્યવહારથી નવમું સામાયિક વ્રત છે.’ અને જ્ઞાનાદિ મૂળ સત્તા ધર્મવડે સર્વ જીવોને સરખા બાણી સર્વને વિષે સમતા પરિણામ રાખવા, તે ‘નિશ્ચયથી નવમું સામાયિક વ્રત છે.’

૧૦. નિયમિત ક્ષેત્રમાં સ્થિતિ કરવી, તે ‘વ્યવહારથી દશમું દેશાવગાશિક વ્રત છે.’ અને શ્રુતજ્ઞાનવડે જીવાસ્તિકાય આદિ ષટ્દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જોળખી ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યમાં ત્યાજ્ય બુદ્ધિ રાખી જ્ઞાનમય જીવનું ધ્યાન કરવું-તેમાં સ્થિતિ કરવી, તે ‘નિશ્ચયથી દશમું દેશાવગાશિક વ્રત છે.’

૧૧. અહોરાત્ર સાવધ વ્યાપારને છોડી સ્વાધ્યાય-ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ‘વ્યવહારથી અગિયારમું પૌષધ

વ્રત ' છે અને આત્માના ગુણનું જ્ઞાનધ્યાનવડે પોષણ કરવું, તે ' નિશ્ચયથી અગિયારમું વ્રત છે. '

૧૨. પૌષધના પારણે અથવા હંમેશાં સાધુ અને શ્રાવકોને અતિથિસંવિભાગ કરી (દાન દઈ) ભોજન કરવું, તે ' વ્યવહારથી બારમું અતિથિસંવિભાગ વ્રત છે. ' અને પોતાના આત્માને તેમજ બીજાને જ્ઞાનાદિકનું દાન કરવું, પઠનપાઠન, શ્રવણ વિગેરે કરવું, તે ' નિશ્ચયથી અતિથિસંવિભાગ વ્રત ' છે.

આ પ્રમાણે નિશ્ચય અને વ્યવહાર-બંને લેદે કરી સહિત બાર વ્રત પાંચમે ગુણઠાણે રહેલા શ્રાવકોને નિશ્ચયની-સાધ્યસાધેક્ષ બુદ્ધિપૂર્વકના હોય તો સ્વર્ગસુખને અને પરંપરાએ મોક્ષસુખને આપનારા થાય છે.

વ્યવહારરૂપ કારણ વિના નિશ્ચયરૂપ કાર્યની નિષ્પત્તિ થતી નથી, અર્થાત્ નિમિત્તકારણ વિના ઉપાદાનકારણની સિદ્ધિ થતી નથી, તેમજ નિશ્ચયની સાધ્યબુદ્ધિ વિનાનો એકલો વ્યવહાર સાચા કારણભાવને યોગ્ય કહી પણ શકાતો નથી; જેથી કોઈ કોઈનો અપલાપ કરવો તે મોક્ષનો જ અપલાપ કરવા બરાબર છે. બંનેય નય પ્રમાણ છે અને તે પોતા-પોતાના ગુણઠાણને વિષે યોગ્ય જ છે. આ વિષે ઉ. ભગવાન શ્રી યશોવિ. કહે છે કે-

તસ સાધન તું જે જે દેખે, નિજ નિજ ગુણઠાણને લેખે;
તેહ ધરમ વ્યવહારે જાણે, કારજ કારણ એક પ્રમાણે.

અર્થ- ' તે નિશ્ચયધર્મનાં જે જે સાધન તું દેખે-જાણે છે, તે તે સાધનો પોતાપોતાના ગુણઠાણને વિષે યોગ્ય

જ છે અને તે જ વ્યવહારથી ધર્મ કહેવાય છે. કાર્ય અને કારણ બન્નેય પ્રમાણ છે.

અન્યત્ર મહર્ષિઓએ ઉપદેશ્યું છે કે—

- “ કેવલં વ્યવહારોઽન્તં, નૈતિ નદ્યોઘગામિવત્ ।
 સદોત્સર્ગોઽપ્યગચ્છેદાદ્, ઋજુગામીવ નો મતઃ ॥૧॥ ”
- “ યથૈવાઽછિન્દતા વૃક્ષં, મૃદ્ધતે તસ્ય તત્ ફલમ્ ।
 વ્યવહારગનુલઙ્ઘ્ય, ધાતવ્યો નિશ્ચયસ્તથા ॥ ૨ ॥ ”
- “ નિશ્ચયસ્તત્ત્વસારોઽપિ, વ્યવહારેણ નિર્વહેત્ ।
 સકલસ્યાઽપિ દેવસ્ય, રક્ષા પ્રાહરિકૈર્ભવેત્ ॥ ૩ ॥ ”

અર્થ—“ કેવળ એકલો વ્યવહાર નદીના પાણીના સમૂહના વહનની જેમ મોક્ષના અંતને પમાડતો નથી, તેમ એકલો ઉત્સર્ગ-નિશ્ચય પણ સરલ-સીધી રીતે અંતપણાને પમાડે છે એમ માન્યો નથી. તાત્પર્ય એ કે-વ્યવહાર અને નિશ્ચય બન્ને સાથે હોય તો જ મોક્ષના અંતને પમાડે છે. ૧.

“ જેમ વૃક્ષને નહિ છેદતાં-કાપતાં એવા પુરુષવડે વૃક્ષનું ફળ ગ્રહણ કરાય છે, તેમ વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન નહિ કરીને નિશ્ચયને ધ્યાવવો જોઈએ-અવલંબન લેવું જોઈએ. ૨.

“ નિશ્ચયનય એ તત્ત્વના સારરૂપ હોવા છતાં વ્યવહાર-વડે તેનો નિર્વાહ થાય છે. જેમ સઘળા માલિકની રક્ષા નોકરોથી થાય છે, તેમ વ્યવહાર વિના નિશ્ચયનું રક્ષણ થઈ શકતું નથી. ૩.”

